

Avgo čhavengiri ambasada ko sumnal Megjaši

Kori čhavorikane hakajengoro arakhibe thaj promocia

Politike thaj alatia bašo promoviribe o fundavne hakaja baše čhavengoro
siguripe thaj arakhibe ko sikljovinakoro maškar

Akala materilia/bukja si finansirime tari Švediakiri Radži. O
responsabiliteto baši saikerin ko sahno leljarela o autori. I
Švediakiri Radži nane zaruri te ulavel o vakerde stavia thaj
haaljovkerina.

Dekemvri, 2019

I avgo čhavengiri ambasada ko sumnal Megjaši tari Makedonia (AČAS Megjaši) butikerela e „vizija kaj si nišankerdo baši majhakajalo sumnal sakone čhaveske thaj dikhljarela o moto kaj sa o idealia ko sumnal si majarakhle taro jekhe čhaveskere asva“.

O istemalkeribe thaj leljaribe tar akala politike baš arakhibe e čhavegoro si čhania kolende AČAS Megjaši atestikerela thaj dela siguripe kaj si ko haljovibe e maškardžijaneskere dokumentencar, normencar thaj standardencar kola si phanle e arakhibaja thaj anglunikeribaja

E čhavengere nijamia ko so džala pala ko kanunikane regulative thaj normativna-nijamale dokumentia, koncepcie kola si phanle e terbijati-deibaskoro sistemi amare raštrate.

O materiali si strukturirime ko 4 elementia/ kotora, haljovkerde e maškardžijaneskere dokumentencar, instrumentencar thaj standardencar bašo čhavengoro arakhibe thaj lengere hakoja, pilotirime si ko nekobor fundavne elementia thaj si ko haljovibe e Kanunea baši Fundavni edukacia, Oficialnikani gazeta ki RUT, num. 161 taro 5.8.019 dženo 66.

Ko kotor tari prevencia šaj te oven tar istemalkeribe o dende, hazrikerde alatia, instrumentia, procedure, indiaktoria taro čhania čelalipe, bilačhoistemalkeribe, biarakhibe ulavdeste odoleske so lengere hazrikeribaste sine saikerde buteder relevantna institucie, a pilotirime/testirime ko nekobor fundavne sikljovne.

Trujal baši prevencia, o dende saikerina ki Brošura šaj but te den arka ko zuraribe koncepciakere dokumentia, telikanunikane aktia, zuraribe prevenciakere programe soske definirinena čhania čelalipe, bilačhoistemalakeribe, biarakhibe, dena dromarina sar kerela pe buti ki pozitivno disciplina ko sikljovne, pozitivno jeriengiri disciplina, barabarbuti e jeriencar t.a.

O avazikeribe, čhipotibe baš avazikeribe thaj arakhibe sikle-viktimi tari sesavi forma čelalipe taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dikhljakerena pe telikanunikane aktea (protokoli) koleske si ingerenciaja o Biro baš edukaciakoro zuraribe, akava materiali si ki faza taro hazrikeribe, a o dendo materiali ki brošura šaj te del arka ko leskoro finaliziribe. Ko kotor tar avazikeribe, sar thaj ko kotor tari prevencia thaj čhipotibe, ikljovibe ki rig čelalipaja – šaj te del pozitivnikane dromarina thaj rezultatia.

Dženo 5. Ko Kanuni bai fundavni edukacia, Oficialnikani gazeta ki RUT, num.161 taro 5.8.2019 vakerela pe- Arakhibe tari diskriminacia thaj promocio o jekajekhipe ko stavi 4 liparela pe „ o bukjarne ki FS si obligaciasa te promovirinen jekajekhipe thaj hakodeibe maškar sa o sikle thaj aktivnikane te mamujkeren pe ko sa o čhania diskriminacia thaj čelalipe“.

Ko prevenciakere napia thaj dromarina si thaj prevenciakere programe kola dena dromarina bašo tamiribe timia, pal odova sar o timi hazrikerela programa, ki programa si definirime čhania čelalipe pala ko bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, turli čhania aktivipa, bukajrnekamre, tehnike, metode, sar te zurarkerel pe i barabarbuti e jeriencar thaj pozitivnikani disciplina, klima thaj barabarbuti ki sikljovni.

Haljovkerde si thaj o poimia/čhipote/sikavina baši pozitivnikani disciplina thaj pozitivnikano daj/dat ovibe, pozitivnikani disciplina ki sikljovni, poimi, karakteristike, stilia thaj zuraribe tari čhaveskiri persona, komunikacia daj,dat-čhavo (džanlo aspekti tari pozitivnikani disciplina) džandipe me lafikeribe-sar leljaribaskiri čhib.

Protokolia bašo čipotibe – misalia taro čhave kola si bilačheistemalkerde thaj biarakhle.

Jekajek, ko procesi baši prevencia thaj arakhibe taro naturakere bibahtalipa, deskribirime si konkretna sikavina, dromarina, ničekerina (evakuacia), barabarbuti avere relevantna instituciencar, ministeriumencar.

Akava materiali/brošura definirinela nekola politike, procedure/alatia kola si kerde ki praktika/sikljovne thaj kola šaj te den arka ki buti taro sikavne, strukakere servisia thaj aver organia thaj badania ja subjektia saikerde ko terbijateskoro-edukaciakoro procesi, kori arakhibe thaj promocia taro čhavorikane nijamia, tamiribe i kultura baš arakhibaskoro thaj sigurime sikljovni sar thaj ko tamiribe sasarali edukacia ko terbijateskoro-edukaciakoro sistemi.

Ko haljovibe e uprivakerdea, akava materiali/brošura šaj te arakhel pozitivnikano ikeribe ko sikljovne, sar thaj ko institucie kola butikerena ko promoviribe, ikeribe taro fundavne hakoja baš arakhibe, siguripe, arakhibe taro čhavengere hakoja.

Hazrikerdja, Sofka Koceva

Konsilideibaskoro dženo ko Biro baš edukaciakoro zuraribe

25. noemvri 2019 berš

Saikerin

Anglunolafi

1. Khuvin thaj Protokoli bašo čhipotibe ki čelalipaskiri čhipota ...

Khuvin ...

Protokoli baši čhipotibe ko procesi tari prevencia thaj čhavengoro arakhibe taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe ...

Indikatoria bašo čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe...

Indikatoria bašo čhavengoro badanikano bilačhoistemalkeribe ...

Indikatoria bašo čhavengoro seksualnikano bilačhoistemalkeribe ...

Indikatoria bašo čhavengoro emocionalnikano bilačhoistemalkeribe ...

Indikatoria bašo čhavengoro biarakhibe...

Čhipotibe bašo čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe ...

Bilačhoistemalkeribaskoro thaj biarakhibaskoro pendžaribe ...

Pučaribe ...

Konsultacie thaj notikeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj riziko taro bilačhoistemalkeribe ...

E čhaveskere haleskoro dokumentiribe thaj o trujalipa phanle e bilačhoistemalkeribaja/biarakhibaja.

Šubekeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Avazikeribe taro šubekeribe baš bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dži CSB ...

Kana te adžikerel pe e avazikeribaja ...

Avazikeribe o šubekeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dži Policia thaj dži Publik došalutnipe ...

Notikeribe taro hali, zaruria thaj o riziko taro bilačhoistemalkeribe/biarakhibe e čhaveskoro thaj e familiakoro pala ko čhipotakoro avazikeribe ko CSB

Badanikano bilačhoistemalkeribe ...

Seksalnikano bilačhoistemalkeribe ...

Emocionalnikano (psihologikano) bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe ...

Birakhibe ...

Kola čhave si telo riziko taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe ...

2. Bahan akciakere plania baši čelalipaskoro tiknjaribe

3. Plani bašo realiziribe ko avrijalničale situacie ...

Anglunolafi

I ideja kaj o čelalipe mamuj o čhave valjani thaj zaruri si te ovel mamujkerdo si relativno nevo: o avga dokumentia phanle e čhavengere arakhibaja taro čelalipe datirinena tar agor taro 19-to šelberšipe, a duri ko 20-to šelberšipe avela dži buvljaribe taro stavi kaj o čelalipe upro čhave zaruri si te ovel mamujkerdo durust džezakerdo thaj adekvatno tretirime.

O džiakanutne džandipa sikavena kaj ki Makedonija o problemi e čelale vjavaharibaja ignoririnela pe ja činavibe majbutdroma rodela pe ko angažiribe profesionalnikane agencie baš arakhibe kola „arakhena“ e sikljovna. O numero incidentia thaj mariba šaj tiknjola ko akava čhani, numa sa panda si dur taro problemeskoro činavibe ko ačhutne čhania čelalo vjavaharibe. Ko tretiribe taro problemi džanlo si te saikeren pe sa o džene ki khedin, a ulavdeste o terne, ko zuraribe thaj čhivibe mehanizmia baši problemeskoro činavibe e čelalipaja, kontinuirime tiknjaribaja taro leskere dimenzie, palpalunipaskoro pučaribe thaj pošukar ikljovibe ki rig e palpalunipancar. O džanlipa lende taro halengoro rodljaribe thaj lengoro phandipe ko akcie kola si godikerde thaj realizirime taro čhave barabar e barencar, šaj te istemalkeren pe baši zuraribe politika thaj efektivna intervencie baši tiknjaribe o čelalipe ko sikljovne.

Jek taro palpalunipa si so o čhave si trujalkerde čelalipaja thaj amen o bare reagirinaja olende salde kana ovena puknikeriba thaj badanikano čelalipe. O čelale čhave thaj bare lena but pobari sama thaj avgune patrina ko mediumia, a o čhavo kova lelja matematikano pursako lela trin lafjorja ki paluni rig ko mediumi. O orldjariba sikavena kaj o jerija nakhavena deš dakikia ko dive pe čhavencar. Ola ko odola 10 dakikia našti te ikljon ki rig nisosar, a na palem te lafikeren e čhavencar baš odova so si o čelalipe. O sajberbulingo jekajek so ko bajrovibe ulavdeste soske o čhave kolen nane kobor valjani sama khere, šaj anonimno ple odajatar te vakeren bilače lafia, te khelen majtapi avere čhavencar thaj te čaljaren po zaruri bašo džanlipe.

Akava sebepi, akaja brošura, ka andarel dži prevencia taro čelalipe thaj ko čhave thaj ko jerija, numa thaj ko siklanakoro kadari sitemikane resibaja ki buti akale trine grupencar.

Džipherdeste, e protolekoro pendžaribe, o principia tari pozitivnikani disciplina thaj pozitivnikano daj/dat ovibe, sar thaj o plania baši reagiribe ko sigutne situacie, numa thaj bahan akciakere plania, valjani te oven cidutni funda baši minsakoro zuraribe thaj avgo admi baši čelalipaskoro tiknjaribe.

O informacie kola si plasirime ki akaja brošura si kotor taro proekti taro Negjaši e Save the Children Kosovo-ja.

Prof.d-r Sofia Georgievska

1. Khuvin thaj Protokoli bašo čipotibe ki čelalipaskiri čipota

Khuvin

Sa e čhaven si olen hako ko bahtalo thaj arakhlo čhavoripe kova si lenge garantirime e Konvencija tar Uniime nacie bašo čhavengere hakoja, savo si univerzalnokano majleljardo dokumenti ki historia taro manuškane hakoja. I konvencija dela pervazi baši sahno arakhibe thaj zuraribe taro potencialia thaj kapacitetia sakone čhaveske, a i raštra, sar lakoro hramutno si džovapiali ko majbaro napi te arakhel o zarurime šartia baši čhavengoro zuraribe thaj baš anglunikeribe taro lengere hakoja čhivindor e čhaven ko fokusi taro sistemi baši socialnikano arakhibe.

O čelalipe upro čhave si jek taro majserioznokane problemia kola si bilače lengere dživdipaske, sastipaske thaj šukar haleske, fundavne hakonge, digniteteske thaj šaj te andaren ko pučibe o čhavorikano dživdipe. Odova ovela sakote, ko kher, sikljovne ja aver institucije baši čhavengoro dajani, ko droma. Baro kotor taro čelalipe upro čhave ačhola garavdo. O čhave darana te avazikeren odova sebepi i dar thaj phandipe e čelale manušeja ja odoleske so gndinena kaj o čelalipe si diso bango ja bisakodiveskoro numa si zarurime džeza baši lengere čhipote. O čhave viktimia taro čelalipe šaj te hošinen pe došale thaj te pakjan kaj odova hakedinge. Ani historia, numa thaj avdive ko turlu kulture o badanikano džezakeribe sine thaj sa panda si jek taro čhania baši discipliniribe thaj terbijatkeribe e čhaven sar ko familie, agjaar thaj ko sikljovne.

Bezehaske, o čhave ko sikljovne butfar si mukle ko turli čhania badanikano, psihikano thaj seksualnikano džezakeribe thaj bilačhoistemalkeribe kola andarena dži lungevakteskere palpalunipa ko lengoro zuraribe thaj dži lengere hakongoro phagipe. Ko paluno dešberšipe, o čelalipe upro čhave gndinela pe sar jek taro mazijanea thaj majdarutne čhipote ko čhavoripe bute čhavenge buveste ko sumnal. Baši frekvencija tar akaja čhipota sikavena phentuke sa o arakhina thaj rekomandacie taro relevantna institucije. Dikhindor o izoliribe tar akava problemi, bičaleste džanela thaj lafikerela pe baši digra taro čelalipaskoro butfar ovibe, leskere čhania thaj palpalunipa baši leskoro ovibe ko sikljovne ki Republika Makedonia.

Protokoli bašo čhipotibe ko procesi baši prevencija thaj arakhibe e čhaven taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

E čhavengoro arakhibe si procesi kova si kompleksno, numa ko jek vakti si jekhutno thaj ko odova pašakerela buteder resornikane ministeriumen ko barabarutno čhipotibe. Sar jek taro strategikane liparina taro Ministeriumi baši buti thaj socialnikani politika, formirime si ulavdi bukjakiri grupa baši hazrikeribe o Sasoitno protokoli baši prevencija thaj čhavengoro arakhibe taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, sasikerdi taro prezententia taro relevantna resornikane ministeriumia (socialnikano arakhibe, sastipe, dukacia, nijamideibe, policia), biradžakere khedipa, Džijaneskoro nijamiarakhutno thaj maškardžijaneskere organizacie –SZO thaj UNICEF.

Sa o forme taro čelalipe, bilačhoistemalkeribe thaj čhavengoro biarakhibe kola potencialno ruminkerena o badanikano, gogjakoro thaj moraleskoro integriteti tari persona e čhaveskiri, si phagipe tare fundavne hakoja e čhaveskere saikerde ki Konvencija tar Uniime nacie baši čhaveskere hakoja, a odova si hako ko dživdipe, ikeribe ko dživdipe thaj zuraribe.

E maškardžijaneskere phanlelafencar Republika Makedonija si obligaciasa te leljarel o napia baši mamujkeribe thaj te del arakhibe e čhaveske tare sa e čhania čelalipe ki familia, ko institucije thaj ki buvleder sasoinnikani khedin.

Šerutni resarin taro Fundavno protokoli si keribe efikasnikano thaj koordinirime čhipotibe maškar o ingerenciale resoria thaj aver participantia k čhavengoro arakhibe taro bilačhoistemlakeribe thaj biarakhibe koleste si saikerde o čhania thaj saikerin tari baraabrbuti thaj kova ka šajdakerel leljaribe adekvatna, zuraribaskere specifikane intervencie, sastarkeribe thaj ka arakhel šartia bašo poadarutno arakhlo čhaveskoro zuraribe.

Ko jek, o Fundavno protokoli valjani te andarel thaj bašo zuraribe thaj buvljaribe tari drakhin tares strukakere, multidisciplinarna timia bašo pučaribe čhave viktimia taro bilačhistemlakeribe thaj biarakhibe tar institucie ko lokalnikano levelo, a pal odova leljaribe ko uniime bukjakoro modeli tar akala timia ko lokalnikane khedina buvleste ki phuv.

Indikatoria bašo čhavengoro bilačhoistemlakeribe thaj biarakhibe

E čhavengoro bilačhoistemlakeribe thaj biarakhibe šaj te ovel ko turli forme. „Bilačhoistemlakeribe“ si aktivno dukhavkeribe e čhave ja deprivirime e čhave tar emocie thaj leljariba, a „biarakhibe“ si bikeribe vareso baši čhaveskoro arakhibe. I avgo indikacia kaj o šhavo šaj si bilačhoistemlakerdo thaj si le zaruri tar arakhibe šaj te ovel dikhljakerdi i relacia maškar o jeri/arakhutno thaj o čhavo.

Ko poadarutno teksti ka prezentirina o fundavne indikatoria bašo čhavengoro bilačhoistemlakeribe thaj biarakhibe. Trujal so si 4 fundavne kategorije taro bilačhoistemlakeribe thaj biarakhibe saikerindor thaj čhavengiri eksploatacia, sakoja ulavdi čhipota šaj te ovel kombinacia sakonatar lendar.

Indikatoria baši čhavengoro badanikano bilačhoistemlakeribe

Išaretia dikhljarde ko čhavo

- Biuže ja bihaljovibaskere modra thana thaj patonkeriba ko učarde kotora taro badan: ko vogi, dumo, paluni rig taro uprikočja thaj telikočja;
- Dukhavdipaskere izja;
- Lolipe thaj modripa turli renkaja ki forma taro predmeti (šelo, kustik, palma, rovli);
- Cidime bala, nanipe nekola danda;
- Dandaripe;
- Tharde thana kaskoro ovibe našti te haljovel pe:
- Taro cigare;
- Taro čhorde keravde panja: sar vasteskoro kalcuni, sar kalcuni;
- Tar elektrikani struja;
- Phage thana, bertime thana ja phagljarija ko šero so našti te haljovkeren pe;
- Drapikeriba drabencar, koroziakere bukjenar, psihoaktivna bukjenar;

Dikhljarde keriba ko čhavo:

E čhave šaj te ovel le:

- dar taro badanikano kontakti e barencar;
- dar tari daj/dat ja aver dženo tari familia;-
- daravdo tar avere čhavengoro rovibe;
- lokheste tinanena ko hošiba;

Sikavela ekstreme ko vjavaharibe/keribe-agresia ja cidibe an peste;
-butbaro anskioyno ovibe;lokheste džala kori bare ja bipendžarde;
-na mukela te ovel dikhljardo;
-na dela badanikano kontakti ja dolibe;
-našela kheral;
-našti te kerel lači relacie pe beršalencar;
-si ole harni korkoripakjiv;

Dikhljarde keriba ko baro:
O baro šaj te ovel:

-holjame, bimudro, butdroma našalela kontrola ko vjavaharibe;
 -sar te phene si biarakhlo phanlo e čhaveskere halea;
 -gndinela kaj o čhavo si bilačo ja sebepi baši lengere dživdipaskere problemia;
 - si ole zor mamujipe kori lafikeribe bašo hali taro čhavo ja tari familia;
 -ko pučiba dikhela šubeja;
 -istemalkerela čhani baši discipliniribe biadekvatno e čhaveskere beršenge ja situaciake;
 -dela bilogikane, kontradiktorna, bigodiikeribaskere haljovikerina ja nisave haljovkerina bašo phagljarija;
 -na sikavela haljovibe bašo normalno čhavorikano zuraibe, si ole adžikeriba taro čhavo biadekvatna e beršenge;

Indikatoria baši čhavengoro seksualnikano bilačoistemalkeribe

Išaretia dikhljarde ko čhavo

Badanikane tazdivipa baši seksualnikano bilačoistemalkeribe nane but. Butdroma kana si ko pučibe o tikne čhave, na ovela lafi baši seksualnikani relacia, numa baši seksualnikane astariba kola nane musajutno ja but hari droma mukena izja. Odorig kote so si badanikane išaretia, ola šaj te oven:

- pharavde, ratvale ja melale šeja;
- dukh ja haravibe ko thana taro genitalnikane organia ja krlo, pharipa ko džaiabe avri peste ja ko nakhavibe;
- modra thana, ratvakeriba ja šuvlipe ko genitalna, oralna ja analna thana;
- vaginakiri thavdin;
- dukha ko vogi, šereskere dukha ja aver psihosomatikane rovljariba;

Dikhljarde keriba ko čhavo:
-istemalkerela lafia seksualnikane vakerinencar ja čitriba seksualna saikerinencar; -but fantazirinela; -sikavela dar ko phanlo than; -dela zor ko huljaribe šeja ja ikalibe pherne/patava; -but masturbirinela; -sikavela sigutno ja biadekvatno haljovibe baši seksualnikane relacie; -sikavela biadekvatno, bisakodiveskoro ja agresivno seksualno vjavaharibe pe jekajekberšalencar ja khelinencar; -si ole seksualna gogjalipa kori aver thaj kori peste; -čhinaavgja kontrolaja ko muteribe thaj defekacia; -isi le najekajekhipa ko habe;

- si ole dara ja zorjalo vjavaharibe (sakanutno thovibe, nangjovibe, ikalibe šeja pestar)
- si ole problemia e koncentracija ja sikljovibaja ja peribe ko sikljovibaskoro kamijabi;
- sikavela biadevatno vjavaharibe: korkoridestruktivno vjavaharibe (korkoriratvakeribe, istemalkeribe alkohol, droga, našibe kheral, mangipe te korkorimudarel pe);
- si ole problemia e sovibaja sar so si rakjakere bilače sune, dar taro sovibe thaj lungevakteskoro sovibe;

Dikhljarde keriba ko baro:

- o baro šaj te dominirinel, numa emocionalno si kišlo;
- sikavela prandinakere ja relaciakere pharipa e barencar;
- sikavela plesutni socialnikani izolacia, korkoripe;
- dajandinela ko čhavo sar emocionalno thaj badanikane;
- ikerela e čhave thaj dolela le ko biadekvatno čhani;
- došakerela averen baši dživdipaskere problemia saikerindor thaj e čhave baši seksualizirime vjavaharibe;

Indikatoria baši čhavengoro emocionalno bilačhoistemalkeribe

Dikhljarde keriba ko čhavo:

E čhaveskoro dikhibe šaj te ovel lačhardo thaj ma te oven išaretia kola sikavena ko problemeskoro pharipe. O čhavo šaj te dikhel pe užo, šukar arakhlo thaj šukar halo. E mujeskiri dikhin šaj te sikavel mazunipe, bilošalipe, ladžavipe ja garavdi holi.

Dikhljarde keriba ko čhavo:

- sikavela pe sar kandela, pasivno si, ladžutno;
- sikabela epizde tar agresia, bari holi thaj holi;
- si ole dar taro bikamijabi, si ole pharipe ki koncentracia, sikljovibe thaj lokheste vazdela pe vasta;
- si ole negativno relacia kori peste;
- sakana afikerela pe;
- rovela ki provokacia;
- sakana rodela sama taro bare;

- došakerela ja peravkerela e čhave ko publik thaj ko kher;
- na raatladinkerela e čhave kana si daravkerdo ja biraati;
- e okole čhaven ki familia tretirinela čen aver čhaneste thaj pošukar sikavindo pobut leljaribe thaj pohari kritika;
- e čhave deskribinela ko degradiribaskoro čhani: tikne gogjakoro, bilačo, problematikano thaj anglodikhela leskoro bikamijabi;
- gndinela kaj o čhavo si responsabilno e jeriengere problemenge thaj mazunipange;
- kerela jekajek e čhave e averencar ki familia kolen na mangela;

Dikhljarde keriba ko baro:

Indikatoria baši čhavengoro biarakhibe

Išaretia thaj dikhljarde keriba ko čhavo:

- majtikno badaneskoro pharipe, dehidriribe, khindipe, šuvlo vogi;
- sikavela lačharibe ko zuraribaskoro ačhovibe sar džovapi ki lači stimulacia thaj dajani;
- sikavela išaretia baši deprivacia: lolipe ko genitalna-analna thana, panjale džaiaba avri

- peste, čhadibe, anemia, palemkerutne respiraciakere problemia;
- sakana si melalo ja biadekvatno urjavdo baši vakteskere čhipote pharavde šejencar;
- butdrom si trušalo thaj bokhalo;
- butdrom si khindo thaj kišlo;
- Rodela badanikano kontakti thaj sama;

-leljarela i rolja taro baro ja jeri/daj, dat;
-nane le adekvatno medicinakoro thaj
stomatolgikano arakhibe:

Dikhjarde keriba ko baro:

-isi ole haotikano dživdipe ko kher hari
dajanipaja baši plesutne zaruria;
-na dikhela e čhave ko lungeder vakteskere
periodia ni kana si šajdipaja baši
potencialnikane darutne bukja;
-mukela e čhave ko arakhibe biadekvatno
dženenge;
-dela e čhaveske biadekvatno habe, piibe,
iljačia;
-sakana legarela e čhave sigutne vakteste ko
čhavengoro kher/sikljovni thaj lela ole geči;
-ačhola biinteresirime baši čhaveskoro
anglunipe, našti te arakhel pe ko telefoni thaj na
vazdela o akhariba baši lafikeribe phanlo e
čhavea;
-eksploatirinela e čhave ja dela leske but buti;
-показува апатичност и рамнодушност;

Čhipotibe ko čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

E čhavengoro arakhibe taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe si saastaribaskoro procesi koleste lena than institucie thaj profesionalna manuša taro turli resoria – socialnikano arakhibe, policia, sastipe, edukacia, nijamideibe, dizutnikane organizacie, Džijaneskoro nijamiarakhutno thaj aver thanlendutne. Sa akala kerutne simultano čhaneste lena than ko procesi ja phaljarena ple bukja, sakova čhipotinela ko pervazia tar ingerencie. Numa, i barabarbuti maškar lende si nahtarali ki te kerel pe lengoro sinhronizirime aktivipe thaj šukar te definirinen pe o rolje ki 1.te mujalkerel pe o bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, te rodljarel pe i čhipota thaj te arakhen pe tazdivipa; 2.te leljaren pe napia baši socialnikano arakhibe thaj dajani e čhaveske.

O čhipotibe ko čhaveskoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe haljovkerela: **1. Pendžarkeribe e čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe** tari rig taro strukane džene direktnikane pučaribaja ja pendžarkeribaja o indikatoria baši ČBB; **2. Šubekeribe baši bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe;** **3. Avazikeribe o bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe**, sar thaj o šube baši bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe ko Centari baši socialnikani buti, Policia ja Publik došalutnipe.

I koordinacia bašo sahno procesi vaaljani te kerel o ingerencialo **Centari baši socialnikani buti** sar fundavno servisi baši čhavengoro arakhibe thaj sar organi baš arakhutnipaskoro arakhibe.

Pendžarkeribe e čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Pučaribe

O pučaribe si avgo admi kori arakhibe e čhavengoro taro bilačhoistemalkerib thaj biarakhibe. Odova si o majbut hošibaskoro kotor taro sahno procesi thaj lestar athinela o poadarutno thavdipe baši čhaveskoro arakhibe. O pučaribe kerena ole džene kola profesionalnikane dajanena pe e čhavage, ulavdeste o strukane džene ki edukacia, sastipaskoro arakhibe thaj ko aver maškara kolende arakhena pe o čhave (dajanutne, sikavne, psihologoja, pedagogoja, sasljarne, medicinakere phenja, socialnikane bukjarne t.a.).

O bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe pučarena pe ko akala duj čhania:

a) **Direktnikane havljaribaja/pakjivdeibaja tari čhaveskiri rig** baši čhipota/čhipote taro bilačhoistemalkeribe ja biarakhibe dženeske so si leske paše ja strukano dženo kova sirektno pučela pučiba phanle e bilačhoistemalkeribaja ja biarakhibaja ja indirektno tari rig tar aver džene kolen si džanlipe ja šube kaj o čhavo si bilačhoistemalkerdo (jeria, paše džene ki familia, komšie, sikavne, pedagogja, psihologoja, jakajekberšale).

O dajanutne ko anglosikljovibaskere institucie, o sikavne, o sikljovnakere psihologoja thaj pedagogoja, o socialnikane bukjarne, o sastipaskere bukjarne šaj te oven „dženo tari pakjiv“ kolake o čhavo vakergja pe dara, garavdipa ja vakerina phanle e e bilačhoistemalkeribaja. O alusardo dženo si nahtaralo dženo ki faza taro pučaribe thaj odoleske si but džanlo te ovel senzitivno baše signalia thaj zaruria taro čhavo, te džanel te del kontinuirime suporti, siguripe thaj takatideibe, a ko jek vakti aktivnikane te angažirinel pe ko vazdipe o procesi taro čhaveskoro arakhibe, a.v. ko šubeskoro avazikeribe e ingerenciale organenge (ulavdeste o Centari baši socialnikane bukja, numa thaj aver organia sar: policia, publik došalutnipe, džijaneskoro nijamiarakhutno).

Te vakergja tumencar čhavo sar dženeske tari pakjiv phanlo e dživdime bilačheistemalkeribaja tgani...:

- Arakhen mudro than ki te šaj te šunen;
- Šunen ko mudro na notideibaskoro čhani;
- Šunen e čhave bizi direktno te pučen ole;
- O čhavo na tromala te ovel zorjardo te del informacie, te pučljarel pe ja te den pe leske hovavne vakeriba baši sahno pakjivipe; Den godi e čhave kaj odova so ulo nane leskiri doš;
- Nikana ma činaven e čhave kana dela pe godi ko džanle čhipote;
- Len čačutneste e čhaveskere emocie;
- Vakeren leske kaj ka dikhen te den leske arka;
- Hramonen so šungjen thaj so dikhlen;
 - a) kobor so šaj majčačeste liparen e čhaveskere lafia;
 - b) istemalkeren lafia kola sikavena o bukja kolen vakerela len o čhavo;

Notikeren thaj o informacie garaven len ko garavdo čhani thaj ko siguripe. O strukano dženo valjani te haljovkerel e čhaveske baš obligacia te informirinen pe thaj aver servisia.

Jekajek sistematikane thaj rutinakere pučljaripe tari rig tare strukane džene, sastipaskere bukjarne, pedagogoja thaj psihologoja, baš eventualnikano isipe čelalipe upro čhave šaj te len pe atestikeribaskere evidencia. Ki odoja čhipota o podarutno pučljaripe valjani te kerel pe aso principia baši čhaveskoro arakhibe taro retraumatiziribe thaj ko jek vakti lendor evidencia baš odova so dživdinela o čhavo.

b) Pendžarkeribe badanikane išaretia baši čhaveskoro phagljaripe ja pendžarkeribe psihologikane išaretia thaj išaretia ko čhaveskoro vjavaharibe kola sikavena ko šajdutno čhaveskoro bilačhistemalkeribe thaj biarakhibe.

Upri funda tar isipe badanikane išaretia baši čhaveskoro phagljaripe ja isipe psihologikane išaretia thaj išaretia ko čhaveskoro vjavaharibe, o strukane džene sar so si o sikavne, pedagogoja, psihologoja, sastipaskere bukjarne t.a valjani te šuraren majsitematikano pučljakeribe bašo phagljaripe ovibe thaj o sikaviba ko vjavaharibe kola sikavena šajdutno bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe.

Ko pendžarkeribe kerela pe li lafi baši bilačhoistemalkeribe ja biarakhibe, valjani o strukane manuša te dikhen o isipaskere faktia thaj i sahni situacia taro čhavo thaj čhaveskiri familia dikhendor ko odova so nane specifikanane išaretia thaj simptomia upri kolengiri funda sahne siguripaja šaj te vakera kaj kerela pe lafi bašo bilačhoistemalkeribe/biarakhibe taro čhavo (dikhen ko adekvatna kvadaratia išaretia baši badanikano, seksualnikano, emocionalnikano čhaveskoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe).

Konsultacie thaj notikerin bašo bilačhoistemalkeribe thaj o riziko taro bilačhoistemalkeribe

Sigate pala ko pučaribe ja sikavibe šube baši bilačhoistemalkeribe ja biarakhibe, o strukano dženo valjani te kerel jek ja pobut konsultacie:

- **Konsultacie andre korkori ko servisi** ple kolegencar kola džanena o problemi, numa thaj ple šerutnencar. Akaja konsultacia na tromala te kišljarel ja prolongirinel o sigutno arakhutnipe e phagljari pangoro thaj simptom tengoro taro čhavo ja leljaribe napia baši sigutno arakhib džikobor esavki čhipota si zarurime.
- **Konsultacia e čhaveskere jerija/arakhutnea** trujal o bilačhoistemalkeribe numa ko situacie kana esavki konsultacia direktno ka šaj te ruminel e čhaveskoro siguripe.
- **Konsultacia avere servisencar**, baši kolende gndinela pe kaj si olen džandlipe bašo čhavo thaj i familia, šaj te keren pe ki čhipota taro zaruri (edukaciakere, sastipaskere institucie, Centari baši socialnikani buti, SOS servisia t.a.) Resarin tar akala konsultacie si te kheden pe džipherde evidentia bašo čhavo thaj i familia, barabar te notiekrel pe o riziko taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe e čhaveskoro thaj te leljaril pe phanolafi bašo poadarutne admia kola ka leljaril pe. Numa, o šartia te na mukle konsultacie tar esavko čhani valjani te avazikerel pe i čhipota ko ingerencialo Centari baši socialnikani buti.

Dokumentiribe e čhaveskoro hali thaj o kondicie phanle e bilačhoistemalkribaja/biarakhibaja

E bilačhoistemalkribaskoro/biarakhibaskoro pučaribe ko savo te si sektori čhivela zaruri taro dokumentiribe o evidentia phanle e čhavea, o čhani taro bilačhoistemalkeribe thaj e bilačhoistemalkribaskoro kerutno. Valjani te notikerel pe e čhaveskoro identiteti (anav, familiakoro anav, matikano numero, poli, berša), o pašeovibe tari rig tar aver džene, o lipardo kerutno taro bilačhoistemalkeribe, o kondicie kolende ulo o bilačhoistemalkribe, e čhaveskoro hali, deksripcia taro čhaveskere eventualnikane phagljaripe thaj leskoro vjavaharibe, e čhaveskere vakerina phanle e čhipotaja, o vakerina taro džene kola si oleja. Te si šajdipa valjani te keren pe fotografie taro phagljaripe, o than, so šaj te istemalkerel pe ki tazdivipaskiri čhipota.

Šubekeribe baši bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Ki čhipota taro šubekeribe baš isipaskoro čhaveskoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, bizo te ovel uži informacia baš odova, o strukane džene kola avena ko kontakti e čhavea thaj leskere familiaja valjani te avazikerel i čhipota dži Centari baši socialnikano buti ja palem e Policiaja a.v Publik došalutnipe.

Avazikeribe o šubekeribe baši bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dži CSB

E čhipotakoro avazikeribe dži Centari bašo socialnikane bukja avela pala ko kerdo lafikeribe e čhavea (intervju e čhavea) thaj lende zarurime evidentia tari familia. Džikobor si šubekeribe baši bilačhoistemalkeribe ko pervazia tari familia tgani o strukano dženo haberidela e nabilačhoistemalkerutne jeriske kaj ka avazikerel i čhipota ko CSB, džikobor gndinela kaj nane te barjol o riziko taro čhaveskoro poadarutno bilačhoistemalkeribe a.v čhaveskoro phagljaripe.

O strukano ja dizutnikano dženo kova avazikerela šubekeribe bašo čhaveskoro bilačhoistemalkeribe ja biarakhibe ko CSB valjani te pherel avazikerin kolate ka čhivel o evidentia bašo čhavo thaj i familia kola si leske pendžarde thaj ka haljovkerel o arakhina thaj palpalunipa sebepi kolende avazikerela i čhipota.

Kana te adžikerel pe e avazikeribaja

Nekole čhipotende valjani te adžikerel pe e avazikeribaja kana si šube baši čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe. I institucia kolate avazikerela pe o šube baši bilačhoistemalkeribe si

organizirime thaj educirime timeja baši čhavengoro arakhibe čhaven taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe kova taro kana pe timea dikhljargja o halia thaj klidargja kaj si pherde o avutne halia:

- O riziko taro čhaveskoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe si harno;
- E čhaveskiri familia si kapacitetea te kerel baraabrbuti thaj si hazri te iranel pe ki dromarin taro čhaveskoro majšukar arakhibe:
- I institucia si kapacitetea te butikerel ko čhaveskere thaj familiakere problema;
- I decizia bašo prolongiribe e čhipotakoro avazikeribe valjani te anel ola o instituciakoro timi ;

Avazikeribe o šubekeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dži Policia ja dži Publik došalutnipe

O avazikeribe taro šubekeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe dži Policia ja dži Publik došalutnipe kerela pe džikobor kerela pe lafi bašo bukja kola čhivena teli dar o dživdipe ja o sastipe taro čhavo thaj kola so si došalipaskere bukja kola paldena pe pali oficialno obligacia. Akate preperena **phare badanikane phagljaripa ko čhavo, daravkeribe pali čhaveskoro dživdipe thaj čhaveskoro seksualnikano bilačhoistemalkeribe**. O esavke čhipote avazikerena tari rig taro strukane džene ja palem dizutne ja institucie kolenge si džanlipe, dži ingerenciale organia ko MAB ja dži Publik došalutnipe. Ko odova valjani te kerel pe sama te arakhen pe ja garaven pe tazdivipa džikobor si, sebepi poadarutni forenzikani čhipota a.v sakoja involvirime agencia te del arka ko arakhibe tazdivipa.

Sa o strukane džene pala ko avazikeribe o šubekeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe valjani:

- Aktivnikane te den arka e ingerenciale servisia (ko CSB, Policia, Publik došalutnipe) ko čhaveskoro poadarutno arakhibe;
- Te džan ko akharina te len than ko arakkhina baši dikhljakeribe i situacia taro čhavo thaj i familia;
- Te len than ko anibe decizie bašo napia baš arakhibe thaj o servisia so ka den pe e čhaveske thaj e familiake;
- Te ikeren kontakti e čhavea thaj e familiaja isindor džanli rolja ko procesi taro čhaveskoro avibe upri peste thaj činavkeribe o čelalipaskoro ciklusi.

I policia thaj o publik došalutnipe si obligaciasa te arakhen o identiteti taro strukano dženo kova avazikerela i čhipota ja valjani te arakhen nijamalo nasijati baši saikerde strukane džene.

Notikeribe o hali, zaruria thaj o riziko taro čhaveskoro thaj familiakoro bilačhoistemalkeribe/biarakhibe ko CSB

O Centari baši socialnikane bukja si nahtarali institucia savi lela o avazikerina bašo čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe taro sakova šajdutno haing (dizutnikano dženo, strukano dženo, institucia, BRO).

Pala ko avazikerinakoro resibe baši ČBB, zaruri si oj te dikhljakerela pe thaj te notikerel pe pherde si li o kriteriumia baši čhipotakoro puteribe taro ČBB ko centari tari rig taro socialnikano bukjarno. Odole resarinake majangle kerela pe avguni notikerin savi si resarinaja te dikhljarel pe e čhaveskoro hali, o riziko taro bilačhoistemalkeribe thaj e čhaveskere thaj familiakere zaruria.

Admi 1 : Avguni notikerin/ trijažakiri notikerin

O strukano bukjarno taro CSB kova lela i avazikerin si savalea te dikhljarel o lende informacie, te dikhljarel si li anglederutne avazikerina bašo čhavo thaj i familia ko CSB thaj si li džipherdi medicinakiri dokumentacia. Pal odova, zarurime si te kerel kontakti e avazikerinakere dendutne (jeri, dizutno, strukano

dženo, institucia) thaj upri funda tare sa evidentia te ikalel klidarin bašo poadarutne bukja so ka leljarjel:
a) bputeribe čhipota ko CSB, b) puteribe čhipota ko CSB, c) Leljaribe sigutni intervencia phanli e čhavea.

a) Bputeribe čhipota ko CSB

Akava si šajdutno o strukano bukjarno (socialnikano bukjarno, psihologo, pedagogo) ko CSB te klidargja kaj o kriteriumia bašo halia thaj kondicie teli kolende putrela pe i čhipota ko CSB nane pherde thaj ko odova nane zarurime napia baši čhaveskoro arakhibe thaj planiribe intervencie. Numa, bi dikhindor o fakti so na putrela pe čhipota ko CSB valjani te kerel pe notikerrin thaj te hramonkerel pe i avazikerin ko adekvatno registari.

6) Puteribe čhipota ko CSB

O strukano bukjarno te dikhljargja kaj si pherde o strukane thaj kanunikane kriteriumia baš isipe čhaveskoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, tgani putrela pe čhipota ko CSB. Valjani te liparel pe **responsibilno strukano bukjarno** ko CSB kova si savalea te koordinirinel o poadarutno procesi baši čhaveskoro arakhibe.

b) Leljaribe sigutni intervencia

O strukano bukjarno te dikhljargja kaj o hali si alarmantno, panda ki avgo faza tari notikerin valjanite keren pe sigutne intervencie baši čhaveskoro arakhibe kola kerena pe pala ko sigutno čhipotakoro dikhljakeribe thaj trampibe informacie e policiaja, došalutnipaja thaj eventualno sastipaskere ja aver instituciencar. Zarurime si zorarkeribe i barabarutni buti ki čhipota maškar i policia thaj o Centari baši socialnikani buti ko momenti kana si notikerdo potencialno (ja si riziko taro) došalipaskoro akti upro čhavo sebepi poadarutne čhipotengoro haljovkeribe thaj khedibe tazdivipa.

Admi 2: Detalnikani notikerin

Pala ki trijažakiri notikerin kolate anavkerela pe **responsibilno strukano bukjarno** thaj strukano timi, i detalnikani notikerin si i avutni faza tari notikerin sava isi resarin te dikhljarel:

- Kobor si bari i digra taro riziko bašo čhavo?
- Kola rizikoja bašo čhavo šaj te dikhljaren pe akale fazate tari čhipota?
- Si li dar savi šaj te ruminel e čhaveskoro sastipe thaj zuraribe?
- Save napia baš arka thaj arakhibe šaj te den pes e čhaveske thaj e familiake, a.v bičelale jeriske?

O notikeribe trujal i dar bašo čhavo kerela pe ke sa e situacie kolende o dživdipe thaj o sastipe taro čhavo šaj te ruminen pe bi dikhindor kerela pe buti ja na baši ČBB, familiakoro čelalipe, našukar sastipaskoro, socialnikano ja materialnikano hali ki familia ja nesave aver bukja kola mamujkerena e čhave te resel dži adekvatno digra taro sastipe thaj zuraribe. Oj valjani te lunginel trujal jek kurko so si čaljaribaskoro vakti te dikhljarel pe o hali thaj o zaruria taro čhavo thaj tari familia sebepi deibe adekvatna napia baš arka thaj arakhibe.

Akale notikerinaja valjani te astaren pe o avutna etape ko dikhljakeribe taro hali thaj o riziko:

- Opservacia thaj intervju e čhavea (ko haljovibe e čhaveskere beršencar, psihologikane halea taro čhavo, vjavaharibe). **O strukano bukjarno** valjani te pučel rutinakere pučiba bašo bilačhoistemalkeribe/biarakhibe, baši familiakoro čelalipe, ko intervju na salde e čhavea ja/jali e bičelalipaskoro jeri;
- Khedibe thaj analiziribe evidentia taro strukane džene tar aver servisia kolencar alo pe ko kontakti (sastipaskere, edukaciakere, socialnikane institucie, BRO);
- Notikerin taro phagljarina kerde e čhaveske thaj poadarutni notikerin taro čhaveskoro riziko koleste si o čhavo čhivdo -dikhljaribe o riziko – **harni digra taro riziko, maškaruni digra taro riziko thaj uči digra taro riziko;**
- Dikhljaribe napia thaj servisia baši čhaveskoro arakhibe ki familia;
- Haberideibe bašo rezultatia tari šurakeribaskiri notikerin;
- Aver čhipote specifikane bašo servisi;

Admi 3: Saastaribaskiri notikerin – konsultativno arakhibe avere sektorencar

Džikobor e šurakeribaskere notikerinaja dikhljargja pe kaj o čhavo si bilačheteistemalkerdo ja biarakhlo ki familia ja si dar odova te ovel, o responsabilno strukano bukjarno valjani te akharel konsultaciakoro arakhibe avere sektorencar (CSB, policia, sastipaskere servisia, edukaciakere institucie t.a.). Resarin taro konsultaciakoro arakhibe anglal sa si trampibe informacie, phandibe lafia baš admia thaj sinhronizirime čhipotibe taro turli servisia ki te našel pe taro čhaveskoro retraumatiziribe thaj te sigjarkerel pe o procesi baši čhaveskoro arakhibe.

Kola halia rodena konsultaciakoro arakhibe avere sektorencar thaj servisencar?

- Sa o avazikerina baši seksualnikano bilačhoistemalkeribe thaj pharo badanikane bilačhoistemalkeribe rodena akharibe esavko arakhibe ko avga faze tari notikerin panda ki faza tari šurakeribaskiri notikerin;
- Siguripe baši čhaveskoro arakhibe bašo so si zaruri barabarbuti thaj phanolafi tari rig taro buteder servisia;
- Khedibe tazdivipa baš adalateskiri čhipota tari rig tare turli sektoria, numa ko jek vakti valjani te arakhel pe o čhavo taro retraumatiziribe butfarengere pučljaribancar thaj dikhljarinencar;
- Ko čhipote kana rodela pe specializirime notikerin so haljovkerela forenzikani notikerin (adalateskiri-medicinakiri thaj adalateskiri-psihijatrikani notikerin) sebepi lakoro planiribe thaj haljovkeribe;

Definicie bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Fundavni Definicia bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Fundavno lendo, o bolačhoistemalkeribe thaj o biarakhibe taro čhavo, definirinela pe sar „savi te si forma taro badanikano thaj/ja emocionalno bilačhoistemalkeribe, seksualnikano bilačhoistemalkeribe, biarakhibe ja biarakhibaskoro tretmani ja komercialno ja aver čhani eksploatacia so potencialno ja relano andarela dar ja zijania pali čhaveskoro sastipe, dživdipe, zuraribe ja dignitei ko konteksti taro maškarpumari relacie e resposibilitetea, pakjivea ja takatea“ (1).

Ko Sumnaleskoro raporti bašo čelalipe thaj ko Raporti tari SSO tari Konsultacia baši mamujkeribe e čhavengoro bilačhoistemalkeribe taro 1999 berš¹, identificirime si štar čhania čhavengro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe:

- Badanikano bilačhoistemalkeribe;
- Seksualnikano bilačhoistemalkeribe;
- Emocionalno ja psihologikano bilačhoistemalkeribe;
- Biarakhibe.

Badanikano bilačhoistemalkeribe

E čhavengoro badanikano bilačhoistemalkeribe si definirime sar irdaja istemalkeribe badanikano takati mamuj o čhavo savo andarela dži phagljaripe ja si šajdipe te ruminel e čhaveskoro sastipe, zuraribe ja digniteti. Odova saikerela khuvibe, maribe, člavibe pirencar, tinanibe, danderibe, tasavibe, tharibe keravde panjeja, tharibe, drapikeribe thaj tasavdinkeribe. Butdroma, o badanikano čelalipe upro čhave ko kher kerela pe džezakeribaskere predmetea. Majbutdromeskoro sebepi baši badanikano bilačhoistemalkeribe si o badanikano džezakeribe sar disciplinakoro napi ko čhaveskoro „terbijatkeribe“.

Ko badanikano bilačhoistemalkeribe preperela thaj i radalo keribe simptomia taro nasvalipe ko čhavo tari rig taro jerija, rakhutne ja aver bare manuša kola si resposibila e čhaveske (a.v Minchausen sindrom by proxy, Sindromi taro Minhauzen taro paše manuš).

¹ Report of the consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999. Geneva, World Health Organization, 1999

Seksualnikano bilačoistemalkeribe

O seksualnikano bilačoistemalkeribe si definirime sar čhavengoro saikeribe ko seksualnikano aktivipe kole o čhavo ko sahno na haljovela, baši koleste našti te del informirime haljovibe ja baši koleste o čhavo panda nane hazri taro zuraribaskoro aspekti ja palem aver čhani bukja kolenar ruminena pe o kanunia ja socialnikane norme taro sasoitnipe. O čhave šaj te oven seksualnikane bilačeistemalkerde thaj tare bare manuša, numa thaj tar aver čhave kola (si barem 5 berša pophure) aso lengere berša thaj zuraribaskiri faza, arakhena pe ko hali koleste si responsibilna, si olen i pakjiv taro viktimi ja palem takati upro late. Akate šaj te ovel saikerdo numa nane limitirime ko odova: legarkeribe ja zorikeribe e čhave te saikerel pe ko bikanunikano seksualnikano aktivipe; čhaveskoro istemalkeribe baš eksploatacia ki prostitucia ja aver bikanunikane seksualnikane praktike; čhavengiri eksploatacia baši pornografiakere bukja thaj materialia“.

Ko seksualnikano bilačoistemalkeribe preperela: čhivibe te dikhel thaj sikavibe pornografiakere tasviria, fotografiribe e čhaveskoro badan, astaribe o badan ko seksualnikano čhani, čhivljaribe o čhavo te dolel e bareskoro badan ko seksualnikano čhani, talemi baši seksualnikani relacia thaj keribe seksualnikani buti (analnikani, vaginalnikani). Aso odova, o seksualnikano bilačoistemalkeribe šaj te ovel bizo badaneskoro kontakti thaj šaj te ovel kontakteskiri (bipenetralkani thaj penetralkano).

Emocionalno (psihologikano) bilačoistemalkeribe thaj biarakhibe

O emocionalno ja psihologikano bilačoistemalkeribe saikerela jekajek izolirime čhipote sar thaj kontinuirime bikamijabia taro jeri/arakhutno, vaktea te šajdakerel trujalipe adekvatno ko čhaveskoro zuraribe thaj leskoro suporti. Sa o bukja kola šaj te čhiven pes akale kategoriate phiravena šajdipe baši rumibe o badanikano ja mentalnikano sastipe taro čhavo ja palem ko leskoro badanikano, mentalnikano, ruheskoro, moralnikano ja socialnikano zuraribe. O bilačoistemalkeribe tar akava čhani saikerela: čhudljaribe, degradacia, došakeribe, daravkeribe, teroriziribe, izoliribe, korumpiribe, diskriminiribe ja leibe ki ajgara; eksploatacia thaj aver bibadanikane forme taro čhudljaribe ja biamalikano čhipotibe thaj bideibe emocionalnikane džovapia.

Biarakhibe

O biarakhibe saikerela jekajek izolirime čhipote, sar thaj kontinuirime bišajdipa taro jeri/arakhutno te arakhel šartia baš adekvatno zuraribe thaj šukar hali e čhaveske – kana o jeri si ko hali odova te kerel-ki jek ja pobut tar akale bukja:

- Sastipaskoro arakhibe;
- Edukacia;
- Emocionalnikano zuraribe;
- Habe;
- Garavdo than thaj arakhibaskere dživdipaskere šartia.

Akava o paluno haljovkerela thaj o bišajdipe ko keribe upridikhin thaj čhaveskoro arakhibe taro sesavo čhani phagljaribe ko napi kana odova si šajdutno.

O biarakhibe valjani te turlikerel pe taro čorolipe kana o jeri/arakhutno thaj trujal i majšukar mangin nane ko hali te del e čhaveske o zarurime zuraribe.

Eksploatacia

I komercialnikani ja aver čhani eksploatacia taro čhavo si phanlo e istemalkeribaja e čhave baši buti ja aver aktivipa ko istemalkeribe tar aver džene. Akava čhani bilačoistemalkeribe astarela i čhavorikani buti, čhavorikani prostitucia, čhavengoro kidnapiribe ja kinobikinibe manušencar sebepi eksploatacia tari čhavengiri buti ja sebepi seksualnikani eksploatacia. Akala bukja ruminena o badanikano thaj mentalnikano sastipe, lengoro emocionalnikano, socialnikano thaj moralnikano zuraribe thaj lengoro edukaciakoro procesi.

Faktia baši čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Soske e čhavengoro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe si publik-sastipaskoro thaj socialnikano problemi?

Odoleske soske si sebiep baši čhavengoro meribe, sebiep baši rumibe taro lengoro badanikano thaj mentalnikano sastipe, sebiep baši lungevakteskere palpalunipa kola ruminena o čhaveskoro zuraribe. O bilačheistemalkerde čhave butdroma si puknikerde taro badanikane phagljarija sar so si čhinde thana, rateskere vunatipa, tharde thana, phage thana. O bilačhoistemalkeribe thaj o biarakhibe andarena dži stres kova ruminela e gogjakoro sigutno zuraribe. O ekstremno stres šaj te ruminel e nervengoro thaj imunologikano sistemi.² O čhave kola sine bilačheistemalkerde ja biarakhle ko čhavoripe, majgeči, sar bare si telo riziko te zuraren sastipaskere problemia.³ Akala problemia si phenle e alkoholizmoja, depresiaja, istemalkeribaja droge, rizikane seksualnikane relacie, korkorimudariba, rumiba ko habe, sar thaj nesave hronikane nasvalipa.⁴

Kola čhave si telo riziko taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe

Sa o čhave si šaj dipaja bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe. Numa, nekola faktoria šaj te barjaren o riziko taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe, trujal so lengoro thanleibe sakana na vakerela kaj ka avel dži odova. Aso ekologikano modeli faktoria bašo riziko taro čelalipe ola si ulavde ko akala grupe: individualnikane faktoria, familiakere faktoria, faktoria ki khedin thaj sasoične faktoria bašo riziko.

O individualnikane faktoria bašo riziko tari čhaveskiri rig si: o berša (čhave dži ko 4 berša si teli majbaro riziko bašo meribe thaj phare badanikane puknikeriba sar rezultati taro bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe), sakatluko (badanikano thaj intelektualnikano), pharo temperamenti taro čhavo, hiperaktivipe. O familiakere faktoria bašo riziko si konflikteskere prandinakere relacie, uči digra stres ki familia, familiakoro čelalipe, bilačo istemalkeribe alkohol thaj droge tari rig tare familiakere džene, familiakiri izolacia thaj nanipe socialnikano suproti, hronikane sastipaskere problemia taro familiakere džene. Faktoria bašo rizik ki digra tari khedin thaj ki digra taro sasoičnipe si: čorolipe, bibukjarnipe, uči digra čelalipe ki khedin, bijekajekhipa taro turli čhani kola kerena maškar kova toleririnela o bilačo istemalkeribe thaj čhavengoro biarakhibe.

Pervazi taro rizikoskoro notikeribe bašo bilačhoistemalkeribe thaj biarakhibe thaj lengere familie

Kana kerela pe notikerin o čhavo si li teli barjardo riziko baši ČBB zaruri si te lel pe ki dikhin akala faktoria:⁵

² Perry B. Examining child maltreatment through a neurodevelopmental lens: clinical applications of the neurosequential model of therapeutics. *Trauma and loss*, 2009, 4(4): 240–255.

³ Felitti VJ, Anda RF, Nordenberg D, Williamson DF, Spitz AM, Edwards V, Koss MP, Marks JS. Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 1998, 14:245–258.

⁴ Ranyan D, Wattam C, Ikeda R, Hassan F, Ramiro L. Child abuse and neglect by parents and caregivers. In: Krug E, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, Lozano R, editors. *World Report on Violence and Health*. Geneva, Switzerland: World Health organization; 2002. p.59-86.

⁵ Lejardo thaj adaptirime taro „Devon partnership NHS, Child protection Protocol, Policy Number C 26, reviewed March 2008“.

ČHAVORIKANO ZURARIBE

Sastipe

- Faktoria taro korkorutno ruminkeribe;
- Adekvatno sastipaskoro arakhibe;
- Adekvatno barjovibe, zuraribe, badanikano thaj psihikano šukar hali;
- Genetikane faktoria;
- Ničali imunizacia thaj ničale sistematikane dikhljariba:
- Stomatologikano arakhibe;
- Konsilideibe baši seksualipe thaj bilačhoistemalkeribe supstance adekvatna baše berša;

Edukacia

- Šajdipa baši khelibe thaj grupakiri interakcia e čhavencar;
- Šajdakerdo resibe dži lila;
- Šajdakerdo leljaribe džandipa thaj interesia;
- Sikavibe interesi ko jeria baš edukaciakere aktivipa, anglunikeribe thaj leljariba ko čhavo;
- Lende napia baši pučaribe ulavde zaruria ko čhavo;

Emocionalnikano thaj bihejvioralnikano zuraribe

- Adekvatno čhaveskoro džovapi kori jeria/arakhutne;
- Natura thaj kvaliteti tari terneberšengoro pašakeribe, karakteristike thaj temperamenti ko čhavo;
- Adaptiribe kori iraniba, džovapi ko stres thaj adekvatno korkorikontrola;

Identiteti

- E čhaveskere dikhiba baši peste thaj bašo ple šajdipa;
- Hošibe tari korkorisajgia thaj adekvatno tasviri bašo peste;
- Hošibe taro leljaribe tari familia, jekajekberšale thaj buvleder khedin;

I familia thaj socialnikane relacie

- Čhaveskoro šajsaripe baš empatia thaj haljovibe averen;
- Stabilnikane thaj tate relacie e jerencar/dajanutnencar/arakhutnencar;
- Relacie e phralencar thaj phenjencar thaj jekajekberšalencar adekvatna baše berša;
- Adekvatno džovapi tari familia akale relacienge;

Socialnikano sikavibe

- E čhaveskoro stavi kori plesutno avruno dikhibe thaj vjavaharibe;
- Adekvatno ovibe tar uravibaskoro čhani ki relacia e beršencar, preperibe ko murša ja džuvlja, kultura thaj dineskoro preperibe;
- Higienakoro ikeribe;
- Nasijatia taro jeria/arakhutne baš avruno dikhibe;

Dajanipe peske

- Leljaribe praktikane, emocionalnikane thaj komunikaciakere džandipa;
- Džandipa urjavibaske thaj korkori parvaribaske;
- Korkoripakjiv thaj praktikane džandipa kola šajdakerena biathinalipaskoro zuraribe;
- Motiribe o leljaribe džandipa baši problemengoro činavibe;
- Asari ko čhaveskoro rumibe thaj aver biarakhibaskere bukja;

- Socialnikane kondicije kola si phanle e zuraribaja džandipa baši korkori peske dajanipe/arakhibe korkori pes;

JERIENGERE/DAJAKERE,DADESKERE KAPACITETIA

Fundavno dajanipe/arakhibe

- Šajsakeribe badanikano, medicinakoro, stomatologikano dajanipe e čhaveske;
- Šajsakeribe habe, ačhovichaskoro than, uže thaj adekvatna šeja;
- Adekvatno plesutni higiena;

Arakhibe siguripe

- Arakhibe taro darutne bukja thaj puknikeribe;
- Arakhibe taro bisiguripaskere bare thaj tar aver čhave;
- Arakhibe taro korkori phagljaripe;
- Pendžarkeribe darutne situacije;

Emocionalnikano tatipe

- Pozitivnikano hošipe kaj o čhavo si moldipaja thaj kaj si le plesutno identiteti;
- Sigurime, stabilnikano thaj tato vjavahari e barencar;
- Bare džene kola so šajsarena senzitivnikano adekvatno džovapi;
- Demonstriribe tatipe, ašaribe thaj takatikeribe;

Stimulacia

- Takatideibe thaj kognitivnikano stimulacia;
- Adekvatno džovapi ko pučiba taro čhavo ko haljovibe e digraja taro čhibjakoro zuraribe;
- Motiviribe i khelin thaj šajdakeribe edukaciakere leljariba;
- Takatideibe e kamijabeske thaj šajdakeribe džaipe ki sikljovni;

Legarutnipe thaj limitia

- Sikavibe thaj modeliribe adekvatno vjavaharibe kori čhavo;
- Emociengiri kontrola thaj interakcia averencar;
- Motiviribe o zuraribe tar andruno modeli taro moraleskere moldipa thaj minsalipe;
- Zuraribe adekvatno socialnikano vjavaharibe;
- Šajdakeribe rodljaribaskere aktivipa, sikljovibe thaj na but protektivno vjavahari;
- Limitia kola saikerena socialnikano činavibe taro problema, vastaribe holjaja, efikasno disciplina thaj vjavaharibaskoro modeliribe;

Stabiliteti

- Arakhibe stabilnikano familiakoro trujalutnipe kova šajdakerela zuraribe taro sigurime pašakeribe thaj optimalnikano zuraribe;
- Adaptiribe e jeriskoro kori anglunipe ko čhaveskoro zuraribe;
- Ikeribe kontaktia e čhaveskere e džanle bare manušencar;

FAMILIAKERE FAKTORIA THAJ TRUJALUTNIPE

Familiakiri historia thaj funkcioniribe

- Biologikane thaj psiho-socialnikane faktoria;
- Kova dživdinela ki familia thaj leskiri relacia e čhavea;
- Džanle iraniba ko familiakoro saikeribe;
- E čhaveskoro džandipe e jerienar;
- Džanle dživdipaskere čhipote thaj lengoro džanlipe e familiake;
- Familiakoro funkcioniribe, relacie maškar o phrala thaj phenja thaj o asari upri konkretno čhavo;

Jeriengere zorale riga thaj kišlipa

- Relacie maškar o ulavde/mukle jeria;
- Pobuvlo familiakoro sistemi: ko saikerela ole thaj kola si lengere rolje thaj džanlipe e familiake;
- Aver džanle persone baši familia avrijal tare paše familiakere džene/hsmia: ko saikerela ola thaj kola si lengere rolje thaj džanlipe e familiake;

Kherutnipe

- Isipe fundavne zaruria sar so si pani, takjaribe, sanitaciakoro thavdaripe, kujna;
- Organizacia taro sovibe, higiena thaj siguripe ko kher;
- Adekvatna li si e čhaveskere beršenge thaj avere dženege ki familia;
- Si li džene sakatlukoja ki familia;

Bukjarnipe

- Ko kerela buti ki familia thaj i relacia kori avera;
- O dikhiba ki familia kori buti thaj bukjarino statusi;
- Asari upro čhavo;

Leiba

- Isipaskere, ikeribaskere leiba;
- Istamalkerutne tari nesavi arka;
- O leiba čaljarena li e familiakere zaruria;
- Adekvatno istemalkeribe o resursia;
- Finansiakere pharipa kola si ko čhaveskoro interesi;

Familiakiri integracia

- I khedin kolate dživdinela i familia thaj lakoro asari upro čhavo thaj i familia;
- Digra tar izolacia ja integracia grupencar jekajekberšale, amala, socialnikane phanlipa thaj lengoro džanlipe;
- Resursia ki khedin;
- Servisia thaj šajdaipa kola arakhena ki khedin;
- Arakhibe primarnikano sastipaskoro arakhibe, diveskoro dajanipe, sikljovni, transporti, dukjania thaj aktivipa bahlanake;
- Resibe kori resursia thaj asari ki familia thaj ko sa leskere džene;

1. Bahan akciakere plania baši čelalipaskoro tiknjaribe

I TEMA BULING

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

II TEMA-ARAKHIBE KI SIKLJOVNI THAJ BARABARBUTI E JERIENCAR

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

III TEMA- BARABARBUTI INSTITUCIENCAR

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

IV TEMA-IKERIBE THAJ DŽIPHERIBE O KERDE KRITERIUMIA THAJ PRAKTIKE

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

V TEMA- DEMOKRATIKANO THANLEIBE E SIKLENGORO KI SIKLJOVNI

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

VI TEMA-ČELALIPE KI RELACIA SIKAVNO- SIKLO

- Politike thaj procedure
- Kapacitetia thaj kompetencie e sikavnegere, jeringere thaj siklengere
- Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle

Bahan akciakoro plani baši čelalipaskoro tiknakeribe

Upri funda taro kerde lafikeriba grupencar sikle, jeriencar thaj sikavnencar bahankerde si akala trin teme kola si zarurime te adresirinen pe ko vakti tar avutno kalendareskoro berš: maškar jekajekberšalengoro čelalipe, arakhibe ki sikljovni thaj barabuti e instituciencar ki dromarin tari detekcia thaj prevencia o čelalipe.

I TEMA – BULING				
AKTIVIPA	INTERVENCIKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZI
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikavne, heria thaj sikle	C. Realiziribe aktivipa tare sikle, jeria thaj sikavne	
I.1. protokoli bašo reagiribe ko situacie taro jekajekberšalengoro čelalipe (buling)	Zuraribe protokoli bašo reagiribe ko situacie taro jekajekberšalengoro čelalipe kova ka definirinel čhipote kola si phanle e avazikeribaja, čhipotibaja e viktimea, tazdivencar thaj dženea/grupaja so kerena čelalipe thaj napia bašo poadarutno dikhljaribe thaj sankcioniribe o čelalipe	Prezentiribe o protokoli sa e dženge kola lena than ki sikljovni (moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lilutni verzia)	Protokoleskoro čhivibe ko publik thana ki sikljovni, čhipotibe aso protokoli	
RESPONSABILNA DŽENE	Dikretori, prezententia taro strukakoro servisi, sikavno tari predmeteskiri thaj sikavno tari paralelkakiri siklana (koordinatoria e aktivipange bašo tiknjakeribe o čelalipe ko sikljovne), e sikleskoro	Klaseskere vastarutne thaj strukakoro servisi	Strukakoro servisi Sarine ki sikljovni	

	jeri tari predmeteskiri thaj jeri sikleskoro tari paralelkakiri siklana			
II. Prevencia tro buling	Saikeribe treningoja thaj thanleibe ko proektia bašo pendžarkeribe thaj reagribe ko situacie taro jekajekberšalengoro čelalipe (buling) ki beršeskiri programa tari sikljovni	<p>1. ikeribe treningoja (interna –aso programa OŽV thaj aver) eksterna – avrune ekspertencar)</p> <p>baši senzibilizacia baši:</p> <ul style="list-style-type: none"> - čelalipe -manušikane hakaja thaj čhavengere hakaja -bičelali komunikacia <p>2. saikeribe ko proektia baši</p> <ul style="list-style-type: none"> -jekajekberšali mediacia -činavibe konfliktia ulavde akcentea ko buling -inkluzia taro džene sakatlukoja siklencar, jeria thaj sikle <p>3. zurarkeribe o rezilientno ovibe taro sikle</p> <p>4. saikeribe e strukakere servise ko treningoja baši deibe konsilideibaskere servisia e siklenge iniciatoria bašo buling</p>	Ikeribe ko čačipe ekvašberšeskiri/beršeskiri programa baši prevencia taro buling ko pervazia taro klaseskere/paralelkakere aktivipa thaj avrijalsiklanakere aktivipa	
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi	Koordinatoria ki programa baši čelalipaskoro tiknjakeribe	Klaseskere vastarutne, strukakoro servisi	

II TEMA - ARAKHIBE KI SIKLJOVNI THAJ BARABARBUTI JERIENCAR

AKTIVIPA	INTERVENCIKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZI
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikle, jeria thaj sikavne	C. Realiziribe aktivipa tare sikavne, jeria thaj sikle	
<p>II. 1 Sigurime sikljovnakoro trujalipe (badanikano trujalipe)</p>	<p>Anglodikhibe periodikane notikeriba e siguripaske ko sikljovnakoro objekti</p> <p>Anibe decizia/ničekerin baši keribe procedure baš avazikeribe thaj leljaribe khuvn ki sikljovni ko vakti tar aria thaj dajanipa</p> <p>Anibe decizia/ničekerin baši keribe procedura baši dežuriba tari rig tare sikavne thaj sikle ko vakti tar aria thaj dajanipa</p> <p>Anibe ulavde arakhibaskere napia baši biarakhle sikle (ulavde zarurencar, čhaja, minoritetengere grupe)</p>	<p>Kreiribe anketa baši periodikano notikeribe baši siguripe ko sikljovnakoro objekti anketencar bašo sikavne, sikle thaj jeria</p> <p>Prezentiribe ničekerina thaj ulavde arakhibaskere napia sa e kerutnenge ki sikljovni</p> <p>(moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lileskiri verzia)</p>	<p>Keribe periodikano notikeribe bašo siguripe ko sikljovnakoro objekti anketencar bašo sikavne, sikle thaj jeria thaj publik prezentiribe o lende rezultatia</p> <p>Ničali ikeribe i procedura baš avazikeribe thaj leljaribe khuvn ki sikljovni ko vakti tar aria thaj dajanipa</p> <p>Ničali ikeribe i procedura baš dežuriba tari rig tare sikavne thaj sikle ko vakti tar aria thaj dajanipa</p> <p>Ničali ikeribe i procedura baš ulavde arakhibaskere napia biarakhle (ulavde</p>	

			zarurencar, čhaja, minoritetengere grupe)	
II.2 Sigurime sikljovnakoro trujalipe (socialnikano trujalipe)	<p>Saikeribe dendin baši tamiribe atmosfera taro sajdibe turlipa, tolerancia thaj barabarbuti ki sikljovnakiri beršeskiri programa.</p> <p>Zuraribe politike thaj procedure baši fer džezakeribe sajdibaja e personakoro barikanipe.</p>	<p>1. keribe treningoja tar avrune ekspertia baši</p> <p>-tamiribe timi</p> <p>-maškarpumari pakjiv thaj barabarbuti maškar o sikavne thaj sikle thaj maškar o sikavne thaj jeria</p> <p>2. saikeribe o strukakoro servisi thaj o koordinatoria ko aktivipa baši tiknjakeribe o čelalipe ko treningoja baši keribe aktivipa baši tamiribe timi, maškarpumari pakjiv thaj barabarbuti maškar o sikle</p> <p>Pendžarkeribe sa e saikerdenge ki sikljovni e politikencar thaj procedurencar baši fer džezakeribe sajdibaja e personakoro barikanipe</p>	<p>Keribe ekvašberšeskiri/beršeskiri programa aktivipancar baši sajdibe turlipa, tolerancia, timeskiri buti thaj barabarbuti</p> <p>Tamiribe sikljovibaskiri klima baši koperacia mamuj kompetivino ovibe, sajdibe turlipa thaj tolerancia, motiviribe kritikano gndipe ki sakodiveskiri buti ko vakti tari siklana thaj ko avrijalničal aktivipa</p> <p>Keribe periodikane barabarutne aktivipa e siklengne, sikavnengne thaj jeriengne baš anglunikeribe o siguripe ki sikljovni</p> <p>Ničalo keribe politike thaj procedure baši fer džezakeribe sajdipaja o barikanipe tari persona</p>	

RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi, responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši čelalipaskoro tiknjakeribe, sikle-prezententia ki Sikljovnakiri khedin	Klaseskere vastarutne thaj strukakoro servisi	Strukakoro servisi Sarine ki sikljovni	
--------------------------------	---	--	---	--

III TEMA – BARABARBUTI INSTITUCIENCAR

AKTIVIPA	INTERVENCI AKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZI
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikavne, jeria thaj sikle	C. Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle	
III.1. Barabarbuti e instituciencar ki komuna	Keribe plani baši barabarbuti e instituciencar thaj organizaciencar ki lokalnikani digra (Raštrakoro edukaciakoro inspektorati, Biro baš edukaciakoro zuraribe, Centari baši socialnikani buti Gazi baba, Policiakoro stasioni, Avgo čhavemgoro ambasada ko sumnal Megjaši, Konsilideibaskere džene/komisie baš edukacia ki komuna, Zuraribaskoro konsilideibaskoro than, Psihoterapeuti, Defektologo t.a) ki dromarin tari prevencia thaj tiknjakeribe taro čelalipe ki sikljovni sar thaj ulavibe responsabilitetia ko deibe arka	Planeskoro prezentiribe sa e kerutnenge ki sikljovni Prezentiribe o responsabilitetia thaj džandipa ki dromarin tari prevencia thaj tiknjakeribe o čelalipe ki sikljovni turli instituciencar thaj organizaciencar	Ničalo planeskoro ikeribe Organiziribe dersideiba, debate thaj bukjarnekamre ki ja avrijal tari sikljovni kolende o sikavne ka pendžarkeren pe e bukjaja thaj resposabilitetencar taro turli institucie thaj organizacie Keribe barabarutne akcie baši dajanipe kori khedin	
III.2. Barabarbuti e sikljovnencar ki komuna thaj raštra	Keribe plani baši trampibe džadipa ko sikljovne tar ikeribe ko čačipe i programa baši prevencia thaj tiknjakeribe o čelalipe ko sikljovne		Formiribe drakhin baši barabarbuti bašo trampibe džandipa elektronikane platformencar ja direktnikane kontaktea	

RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi, responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa bapi tiknjakeribe o čelalipe, sikle- prezentetnia ki Sikljovnakiri khedin	responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši tiknjakeribe o čelalipe, sikle- prezentetnia ki Sikljovnakiri khedin	responsabilna sikavne- koordinatoria tar aktivipa baši čelalipaskoro tiknjakeribe sarine ki sikljovni	
--------------------------------	---	---	---	--

IV TEMA –IKERIBE THAJ DŽIPHERIBE O KERDE KRITERIUMIA THAJ PRAKTIKE

AKTIVIPA	INTERVENCIKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZIA
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikavne, jeria thaj sikle	C. Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle	
I.1. Ikeribe o kerde kriteriumia thaj praktike	Hramome dokumentiribe thaj detalnikano keribe taro sa o kriteriumia, procedure, kodeksia thaj ničekerina ki sikljovni	Prezentiribe protokolia sa e kerutnenge ki sikljovni (moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lilutni verzia)	Ničalo čhipotibe aso hramome dokumentia	
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, prezententia taro strukakoro servisi, sikavno tari predmeteskiri thaj sikavno tari paralelkakiri siklana (koordinatoria tar aktivipa baši čelalaipaskoro tiknjakeribe ko sikljovne), jeri taro siklo ki predmeteskiri thaj jeri taro siklo ki paralelkakiri siklana	Klaseskere vastarutne thaj strukakoro servisi	Strukakoro servisi Sarine ki sikljovni	
II. Džipheribe taro kerde kriteriumia thaj praktike	Saikeribe treningoja thaj thanleibe ko proektia temencar pali interesi e siklengne thaj sikavnenge ki beršeskiri programa ki sikljovni	1. Keribe treningoja avrune ekspertencar baši senzibilizacia baši: -seksualnikano čelalipe -socialnikani kohezia -čhavengere nijamia -čhave telo riziko	Keribe ekvašberšeskiri/beršeskiri programa baši prevencia thaj tiknjakeribe o čelalipe thaj diskriminacia	

		-timeskiri buti 2. zorarkeribe o rezilientno vibe taro sikle		
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi	Koordinatoria ki programa baši čelalipaskoro tiknjakeribe	Klaseskere vastarutne, strukakoro servisi	

V TEMA –DEMOKRATIKANO THANLEIBE E SIKLENGORO KI SIKLJOVNI

AKTIVIPA	INTERVENCIKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZI
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikavne, jeria thaj sikle	C. Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle	
II.1 Alusariba	Anglodikhibe/džipheribe thaj revizia baši čhipota baš alusaribe prezidentluko ki paralelka/klasi thaj sikljovnakiri khedin ⁶	Pendžarkeribe e čhipotaja baš alusaribe prezidentluko ki paralelka/klasi thaj sikljovnakiri khedin	Keribe fer thaj demokratikane alusariba baši vastaribe ko paralelke/klasia thaj sikljovnakiri khedin	
II.2 Aktivipa baš iraniba	Saikeribe detalnikano plani baši buti tari sikljovnakiri khedin ki Beršeskiri programa tari sikljovni	Kordinacia tar aktivipa e siklencardžene ki Sikljovnakri khedin	Ikeribe aktivipa baš iranibe ki sikljovni tari rig tari sikljovnakiri khedin	
III.3 Saikeribe ko procesia baš anibe decizie	Hazrikeribe procedure baši saikeribe siklengere prezententia ko procesia tar anibe decizie ki sikljovni	Treningo bašo zaruri thaj džanlipe taro demokratikano saikeribe e siklengoro ko procesia tr anibe decizie ki sikljovni	Siklengoro saikeribe ko procesia tar anibe decizie ki sikljovni	
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi, responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši tiknjakeribe o čelalipe, sikle-prezentetnia ki Sikljovnakiri khedin	Klaseskere vastarutne responsabilna, sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši čelalipaskoro tiknjakeribe	Klaseskere vastarutne, sikle, direktori	

⁶ Aso arkalolil baši demokratikano thanleibe e siklengoro ki sikljovni

<http://pmio.mk/wp-content/uploads/2013/08/Demokratska-participacija-A.pdf>
<http://pmio.mk/wp-content/uploads/2013/08/Demokratska-participacija-M.pdf>

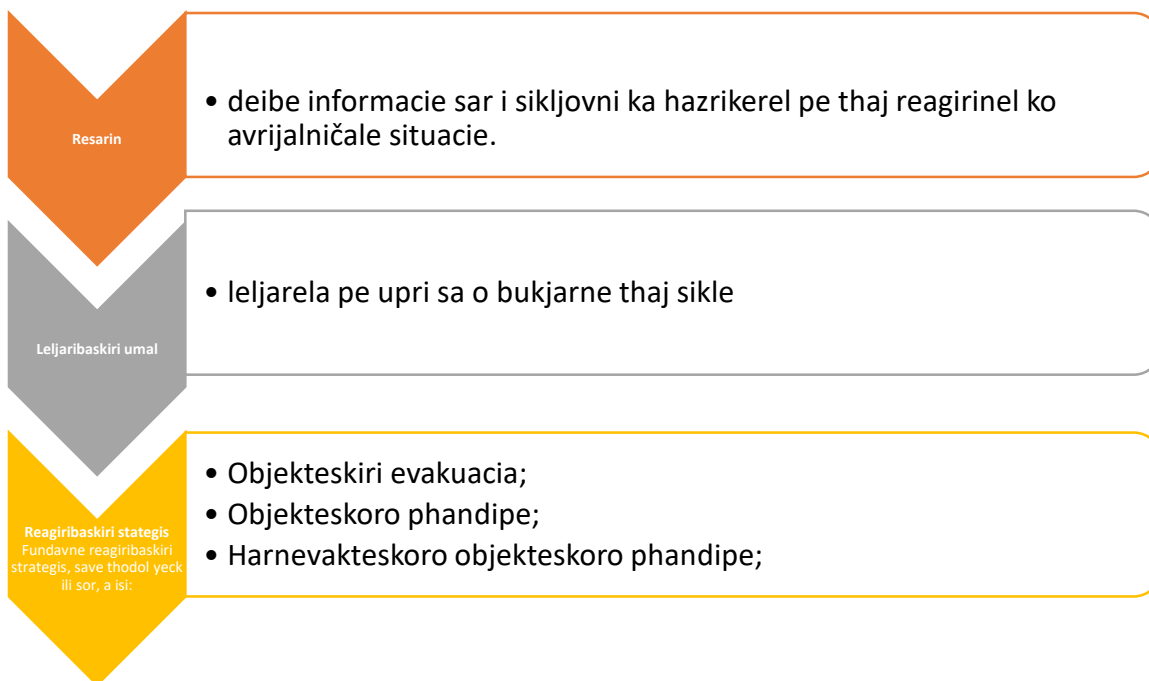
VI TEMA –ČELALIPA KI RELACIA SIKAVNO-SIKLO

AKTIVIPA	INTERVENCI AKERE THANA			VAKTESKORO PERVAZI
	A. Politike thaj procedure	B. Kapacitetia thaj kompetencie tare sikavne, jeria thaj sikle	C. Realiziribe aktivipa taro sikavne, jeria thaj sikle	
<p>III.1.</p> <p>Funkcionalno ovibe taro kanunikane politike ki relacia e snakcioniribaja siklen thaj nulta tolerancia bašo bdanikano thaj pshikano džezakeribe siklen</p>	<p>Saikeribe dendipe baši nulta tolerancia baši badankano thaj pshikano džezakeribe siklen ko oficialnikane dokumentia tari sikljovni</p> <p>Kreiribe siguripaskiri čhipota baš avazikeribe badanikano thaj pshikano džezakeribe tari sikavnengiri rig</p>	<p>Prezentiribe o ničekerina taro Kanuni baši fundavni edukacia bašo responsabiliteti e bukjarneskoro (sikavno) ki čhipota tar istemalkeribe badanikano ja psihikano džezakeribe upri siklo tare sa e kerutne</p> <p>(moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lilutni verzia)</p> <p>Prezentiribe o protokoli bašo siguripe thaj čhipotibe siklencar ko čhipote taro čelalipe sar thaj Strategia baši tiknjakeribe o čelalipe ko sikljovne 2012-2015</p> <p>(moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lilutni verzia)</p> <p>Prezentiribe i čhipota baš avazikeribe o badanikano thaja psihikano džezakeribe</p> <p>(moskiri prezentacia, diskusia thaj bičhalibe kopia ki lilutni verzia)</p>	<p>Ničalo procedurengoro keribe</p> <p>Kreiribe šartia (sanduko bašo mesažia, anonimno akharibe, barabarbuti lokalnikane thaj aver BRO-ar) baši keribe i čhipota baš avazikeribe o badanikano thaj pshikano džezakeribe</p>	

		<p>1. keribe treningoja baš alternative e džezakeribaske thaj arakhibe disciplina tr avrune ekspertia bašo sikavne, jeria thaj sikle</p> <ul style="list-style-type: none"> - bičelali komunikacia -čelalipe thaj palpalunipa -komunikaciakere džandipa -deibe fidbek -sajdipe procedure (individualnikano responsabiliteti) -haljovibe thaj činavibe konfliktia -ikljovibe ki rig stresea 		
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi	Koordinatoria ki programa baši čelalipaskoro tiknjakeribe	Direktori, strukakoro servisi, responsabilna sikavne- koordinatoria tar aktivipa baši tiknjakeribe o čelalipe	
III.2. Barabarbuti e sikljovnenca ki komuna thaj ki raštra	Keribe plani bašo trampibe džandipa maškar e sikljovne tar ikeribe i programa baši prevencia thaj tiknjakeribe o čelalipe ko sikljovne	Motiviribe barabarutno sikljovibe ulavibaja pozitivnikane praktike phanle e siguripaja ki sikljovni	Formiribe drakhin baši barabarbuti bašo trampibe džandipa elektronikane platoformencar thaj direktnikane kontaktea	
RESPONSABILNA DŽENE	Direktori, strukakoro servisi, responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši tiknjakeribe o	Responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa baši čelalaipaskoro	Responsabilna sikavne-koordinatoria tar aktivipa	

	čelalipe, sikle-prezentetnia ki Sikljovnakiri khedin	tiknjakeribe, sikle-prezententia tari Sikljovnakiri khedin	baši čelalaipaskoro tiknjakeribe Sarine ki sikljovni	
--	---	---	--	--

2. Plani bašo realiziribe ko avrijalničale situacie

Direktno darutnipe	O responsabilno dżeno bašo reagiribe ko avrijalničale situacie ka:	Rpal odova
<ul style="list-style-type: none"> •1. Te aktivirinel o timi baš avrijalničale situacie; •2. Identifikacia taro riziko thaj adžikerdo asarikeribe; •3. Dikhlaribe o plani bašo reagiribe; •4. Konsultirin tut e interesirime rigencar ko vastaribe e avrijalničale situacie (lokalnikane, regionalnikane, nacionalnikane); •5. Anibe decizia baši strategia; •6. Strategiakoro ikeribe ko čačipe; •7. Šurakeribe e komunikaciakere planea; •8. Dikhlaribe baši džaipe ponadarig bukja 	<ul style="list-style-type: none"> •1. Notikerela o siguripe taro bukjarne thaj o sikle; •2. Kontaktirinela e servisen baš avrijalničale situacie te si zaruri; •3. Ikeribe ko čačipe i evakuacia ja harnevakteskoro phandipe te si zaruri; •4. Haberideibe e lokalnikane servisen baši sigutne čipote; •5. Čipotibaskoro thaj reagiribaskoro dikhljakeribe; •6. Ikeribe tari komunikaciakiri strategia. 	<ul style="list-style-type: none"> •1. Notikeribe o siguripe taro bukjarne thaj sikle; •2. Notikeribe o hali taro sikljovnakere thana •3. Te na dikhela pe zijani tgani organizirinela pe lokaciakoro dikhlaribe ; •4. Te si zaruri, dikhljarela pe o šajdipe baši harnevakteskoro phandipe; •5. Džala pe poadarig e bukja salde džikobor odova mukena o šartia

Organizacia taro timi bašo reagiribe ko sigutne čipote:

Rolja	Responsabilno dżeno	Kontakti:
Responsabilno dżeno bašo reagiribe ko sigutne situacie
Operativnikano serviseskoro bukjarno

Logistikano serviseskoro bukjarno

Komunikaciakoro serviseskoro bukjarno
Finansiakoro serviseskoro bukjarno		
Serviseskoro bukjarno baš arakhibe thaj šukar hali		

I patrin taro kontakt džene si saikerdi ko Plani bašo vastaribe avrijalničale halencar. Liparela e organizaciakere thaj regionalnikane responsabilna subjekten thaj mehanizmen baš arka anglal, ko vakti ja pala ki čhipota.

Mapa tari sikljovnakiri bešin

Evakuaciakoro plani

Prioriteti	Siklengoro thaj bukjarnengoro siguripe
Avrijalničale haleskoro avazikeribe	Ki čhipota taro sigjarutno hali sigate akhar
Evakuacia	Signali Informirinen e bukjarne thaj e siklen baši sigutni evakuacia mosar ja telefonea
	Procedura Evakuaciakere planeskoro dikhljaribe
	Ulavdi sikavin Ma istemalker o lifti ikljovibaske
Evakuacia	Drom
	Evakuaciakiri procedura <ul style="list-style-type: none"> • Hazrikeriba baš evakuacia • Bukjarne thaneskoro hazrikeribe baši thaneskoro mukibe. • Kompjuterengoro ačhavibe; ačhavibe atro gaseskoro avibe thaj strujakoro džikobor si sigurime agjaar te kerel pe. • Ki čhipota tari bari jag, phande sa o udara ko than pala ko ikljovibe lendar – ma klidar len. • De arka e manušenge kola arakhena pe ko sigutno darutnipe. • Binakoro mukibe e majsigurime dromea. • Ikeribe ko sa o sikavina taro responsabilno dženo baši reagiribe ko sigutne čhipote • Valjani te cida amen taro khedipaskoro than ja avere sigurime umalate sar thaj ačhovibe odorig sa džikana na lela pe instrukcia avere čhipotake. • Džaipe pala ki siakvin taro dženo baši sigutne čhipote
Evakuacia	<ul style="list-style-type: none"> • Niko ma te iranel pe ko savo te si than sa džikana na lela leljaribe taro responsabilno dženo baš avrijalničale situacie.
Fundavne principia	<ul style="list-style-type: none"> • Prioriteti si e čhavengoro arakhibe • Sa o bukjarne thaj sikle automatikane si cidljarde. • Nijek persona na valjani te čhiva ola ki rizikoskiri pozicia • Talemi baš evakuacia kerela pe majhari jekdrom ko berš. Jekajek, jekdrom ko berš dikhljarela pe thaj o aparati baši jagakoro ačhavibe.

	<ul style="list-style-type: none"> • O serviseskoro bukjarno baš arakhibe si responsabilno baš elektrikane energiakoro ačhavibe, sar thaj te kontektirinel e sigutne servisen thaj te bičhalel arka savi ka kerel sigurime duripe.
Komunikacia	I evakuacia te lungingja majbaro vakteskoro periodi, o responsabilno dženo bašo reagiribe ko sigutne situacie aktivirinela komunikaciakoro plani ki te informirinel e bukjarnen thaj e siklen bašo ponadarutne admia.
Hazrikeriba	<ul style="list-style-type: none"> • I mapa bašo sigutn evakuacie zaruri si te ovel sikavdi ko dikhlo than ko sa o thana • E dženge kola dena arka dela pe harni dikhin ko evakuaciakoro plani

1. Akcia ko ulavde sigutne situacie

Bari jag ki bina	<ol style="list-style-type: none"> 1. Akharen o mujaljagakoro servisi ko 193 thaj keren o instrukcie, 2. Informirinen e bukjarnen thaj e silken baši thanengoro mukibr, 3. Sigate avazikeren I sigutni situacia 4. Ačhaven I jag (salde džikobor si sigurime), 5. Te si zaruri – keren o procedure baši lokaciakiri evakuacia: <ul style="list-style-type: none"> • Evakuirinen tumen ko than arakhibaske phandibaja sa o udara thaj džamia pali tumende, • Dikhljaren sa o bukjarne, sikle thaj vizitkerutne si li ko gendo, • Kontaktirinen e jerienar te si čhave ko jagakoro vakti.
Daravibe bombaja ja darutne materienar	<ul style="list-style-type: none"> • Akharen e policia ko numero 192 thaj dikhen te keren o instrukcie, • Avazikeren o daraviba e dženeske responsabilno baš avrijalničale situacie, • Ma dolen nisavo šubelime predmeti, • Te arakhlja pe šubelime predmeti ja identifikuingjen dar ko nesavo than, tgani paj te dikhljarel pe i evakuacia, • Te si zaruri, teli sigurime šartia, muken o reoni sigate te na sien paše dži daravibaskoro predmeti • Sigurinen tumen kaj niko taro manuša na phirela trujal o objekti • Sigurinen tumen kaj o manuša kola si evakuirime si thanakerde ki sigurime kolacia <p><i>Džikobor daravkerena pe bombaja/darutne materienar telefoneskere akharinaja:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ma čhinen i akharin, • Te šaj, keren patrin taro daraviba džikana lunginela i telefoneskiri akharin,

	<ul style="list-style-type: none"> • Ikeren e kharutne so šaj pobut ki linia ki te len so šaj pobut informacie, • Akharen e policia ko numero 19, tar aver teleoni, bizi lafikerutneskoro džanibe <p><i>I dar tari bomba/darutni materia te lelja pe poštaja:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Čhiven o lil ki uži kesa ja baj, • Ma keren poadarutno dolibe I koverta ja predmeti, • Akharen e policia ko 192 thaj rodent haj dikhljaren o nasijatia, • Informirinen e responsabilno džene bašo sigutne situacie. <p><i>O daravibe tari bomba/darutni materia te lelja pe elektronikane ja ki web rig tar organizacia:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ma kosen o mesažia, • Akharen 192 bašo sigutne situacie thaj roden thaj keren o nasijatia, • Informirinen e responsabilno džene bašo reagiribe ko sigutne situacie.
<p>Vakteskere bibahtalipa</p>	<p><i>Jekfaratakiri čhipota ko lungipe taro bukjarno vakti</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Akharen 192 ja 195 te si zarurime servisia bašo sigutne situacie thaj keren o nasijatia, • Keren nasijati responsabilno dženea bašo reagiribe ko sigutne situacie, • Anglal o kijameti garaven thaj sigurinen o predmetia kola arakhena pe avri, sar so si bavčakoro mebel ja kante gunoeske, • Ačhaven o elektrikane bukja-učharen olen ja thanakeren ola podur tari pendžerka, • Sigurinen o pendžerke (o phanle perde thaj roletne) thaj avruno udara. Te valjani, lepinen trake ko žendžerke thaj džameskere udara. Istemalkeren hararia pošik te valjani; • Phanden klizea. <p><i>Ko vakti taro baro kijameti:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ačhoven ki bina thaj ma tergjovent pašo dži pendžerke, • Limitirinen o akharina ko telefoneskere linie salde ko sigutne akhariba, ulavdeste ko šimšekongoro vakti, • Avazikeren sa o pučiba phanle e siguripaja thaj šukar halea taro bukjarne, sikle thaj vizitkerutne e responsabilno dženeske bašo reagiribe ko sigutne situacie, • Šunen lokalnikano radio ja televizori ko baterie bašo vakeriba e vakteske thaj nasijatia <p><i>Prognoza baš avutne oviba(sar misal,bare bavlala, bare panja)</i></p>

	<ul style="list-style-type: none"> • O anglivakeribe bašo vakti thaj nasijatia taro servisi bašo sigutne situacie te sikavela ko serioznikane vakteskere oviba ki lokacia, o responsabilno dženo bašo reagiribe ko sigutne situacie ka anel decizia i organizacia ka ovel li harnevakteske phanli. • I procedura bašo harnevakteskoro phandipe zaruri si te ovel kerdi.
Phuvjakoro tinanibe	<ul style="list-style-type: none"> • Akharen 193 ja 195 bašo sigutne situacie thaj roden thaj bičhalen o nasijatia, • Evakuirinen tumen ko sigurime than, • Dikhen sa o bukjarne thaj sikle si li ko gendo, • Adžikeren sa o uže nasijatia taro servisi bašo sigutne situacie ja ponadarutne nasijatia anglal te džan ponadarig e normalnikane aktivipancar

2. Lokalnikano /regionalnikano timi bašo reagiribe

Digra	Timi	Responsabilno serviseskoro bukjarno	Anavkerdo serviseskoro bukjarno
Lokalnikani

3. Komunikaciakere detalia Kontakt detalia tar organizacia

Funkcia	Anav thaj familikoro anav	E-mail	Telefoneskoro numero:
Direktori			
Programakoro menadžeri			
Programakoro menadžeri			
Proekteskoro koordinatori			
Koordinatori ki Čhavengoro informativnikano kulturnikano servisi - DX			

Menadžeri ko finansie			
Koordinatori/ka bašo relacie publikoja			
Softvereskoro asistenti			
Softvereskoro asistenti			

4. Numeroja taro telefonia bašo sigjarutne čhipote

Kopia tar akaja patrin zaruri si te ovel dži centralnikano telefoni

Servisi	Kontakti	Telefoneskoro numero
Policia	Dar palo dživdipe ja vakteskoro kritikano sigjaripe	192
	Incidenti kova na ruminkerela o dživdipe	192
	Lokalno policiakoro stasioni	
Ambulanta	Lokalna sastipaskere khera	
Policia	Sigjarutno servisi	193
Raštrakoro servisi bašo sigjarutne čhipote		
Hospitali	Sigjarutno servisi	194
Elektrika	Elektrikani kompania	
Gaseskoro bičhalutno		
Servisi bašo čhavengoro arakhibe	Centari baši socialnikani buti	

Kontakti ki lokalnikani khedin

	Kontakti	Telefoneskoro
--	----------	---------------

		numero
		/

5. Sikavdo kadari

Timeskoro dženo	Treningo	Sikavdo taro

6. Fundavne informacie

Telefoneskoro numero:			
Lokacia		Telefoneskoro numero	
Institucia	Lokacia	Serviseskoro dendutno	Lokacia baši serviseskoro ačhavkeribe
Gasi			
Pani			
Elektrika			